

הומור ושלבי התפתחות של ילדים

הרצליה רז

להומור פנים רבות והגדרות שונות ומגוונות. ההומור מכיל בתוכו סוגים רבים כגון: אירוניה, סאטירה, גרוטסקה, נונסנס, פארודיה, פארסה, קריקטורה ועוד. ביסוד ההומור לסוגיו ולגווניו קיים מרכיב של אי-סדר המבוסס על ידיעת סדר נתון.

אדם אינו יכול לצחוק אם אינו קולט את המגוחך, הנלעג והשונה שבמציאות. בכל הומור ישנה רמיזה, וזו מחייבת ידיעת השלם שרמיזה זו נלקחה מתוכו.

הומור קיים בכל סוגי האמנויות ובסיסו הוא שפת הגוף של יצורי תבל. יש הבדל בין הומור פשטני וגס הקשור בחיי אדם ותנועות גופו, ובין עיבודו התרבותי של ההומור באמצעים אמנותיים.

הצייר מעוות ומגזים את המציאות שהוא רואה וכך יוצר קריקטורות. המוסיקאי מעוות את המקצב (שהוא יסוד היסודות בחיי האדם – כי הוא נובע מדפיקות הלב ומהנשימה) והוא מארגן מצלול מעוות. כשמוסיקה כזו נשמעת על ידי חובבי מוסיקה, הם מתגלגלים מצחוק.

ההומור המילולי מחויב בארגון החשיבה וקשור לקליטת סמלים וסימנים ולהבעה. בהומור מילולי יש ניצני הפשטה.

מחזה קומי הוא תוצר של תרכובת של אמנויות.

ה"נונסנס" הוא היפוך על היפוך של סדר. כשנונסנס מופיע בספרות הוא מהווה סוגה ספרותית כמו המעשייה הקומית, הסיפור הקומי, השיח הקומי...

דרך ההזממה היא אמצעי מעולה להפרת סדר נתון. לכן זוהי דרך מקובלת על אמנים שונים ביצירות ההומוריסטיות שלהם.

"ההומור הגס" בסלֶפְסְטִיקים של תנועות גוף, מובן על ידי רוב בני האדם. גם לאנשים בורים, וגם לילדים צעירים. כי ביטויי הגוף הם בינלאומיים וקשורים בסדר ובאי-סדר של תנוחות ותנועות יצורי תבל. מובן ש"ההומור הגס" קשור גם בתנועות אדם.

ברגע שעוסקים בהומור גבוה יותר, בדיבור, בכתיבה, במוסיקה ובקריקטורה, נתקלים בבעיה חברתית ידועה.

לאנגלים יש בדיחות קרש משלהם שרק הם צוחקים כשהם שומעים אותן. הבדיחות של עמנו אינן מצחיקות בהכרח עמים אחרים.

כולם מכירים "בדיחות שוטרים", "בדיחות של אנשי צבא", "בדיחות של עקרות בית". היסוד האזוטרי הקשור בהתייחסות להומור מחייב אותנו לבדוק איך מתייחסים ילדים בגילים שונים להומור.

ז' פיאז'יה בספרו **השפיטה המוסרית של הילד**¹ בודק ילדים על פי "גילאי התפתחות". שרלוטה ביהלר בספרה **המעשייה**² קוראת ל"גילאי ההתפתחות" "גילאי קריאה". שניהם חיו בראשית המאה העשרים וחקרו תגובות של ילדים עוד לפני שהייתה טלוויזיה ולפני שתמונות ניחות ב-picture books היו לרבי מכר. שניהם לא עסקו דווקא בתפיסת הומור אצל ילדים, אלא ביכולת הקוגניטיבית ובתפיסה המוסרית של ילדים בגדלים שונים.

ברצוני להקיש מדבריהם ומתפיסתם המכלילה לנושא של היסוד ההומוריסטי בתפיסתם של ילדים.

כיום המחקר על ילדים התרחב מאוד. העיסוק בגיל הרך (לפני גיל הגן) מעסיק מחנכים וחוקרים בכל העולם.

פיאז'יה ושרלוטה ביהלר עסקו בחקר ילדים גדולים יותר. לגיל "טרומ קריאה" קוראת שרלוטה ביהלר "גיל המעשייה" והיא מתייחסת לילדי גן (חובה) ולילדים בכיתות א'-ב'. פיאז'יה גם הוא חוקר את "משחקי כאילו" של ילדי גן (חובה) ותלמידים בבית הספר היסודי.

לדעתי יש מקום לבדוק התפתחות הומוריסטית בגיל הרך. על פי הגדרתי, "גיל רך" אלה אותם ילדים שאינם מסוגלים לשרוד בלי מבוגר על ידם.

בגיל הרך כל ילד משחק לבדו או עם מבוגר שמפעיל אותו. ילדים בגיל רך אינם יודעים לשחק בחבורה. אבל כבר בגיל הזה הם מחקים את המבוגר וקולטים את סדר החיים בסביבה שהם חיים בה, ולכן הם עשויים לחוות הומור ואולי גם לרכוש אותו.

"הגיל הרך" מסתיים כשילד מחליט ללכת לבדו לנך. כשילד מתחיל לשחק ב"משחקי כאילו" עם ילדים אחרים. אז כבר מתחילה להשפיע עליו "חברת השווים" בד בבד עם השפעת המבוגרים.

משחק ב"קוקו" המפורסם מתחיל כבר עם התינוק. הפעוט מתחבא מאחורי הדלת והמבוגרים משחקים בלחפש אותו. המשחק עצמו הוא הכנה לפרידות אחרות בחיים, מתחבאים ומתגלים. אבל כבר במשחק זה יש יסוד הומוריסטי והוא יכול להתפתח לסיפור הומוריסטי עם הורים יצירתיים.

משחק דומה לו, טיפוסי לקטני הקטנים ונחוץ להם להתפתחותם הגופנית והנפשית הוא ב"לבוא" ו"ללכת". השיר "בוא אלי פרפר נחמד, שב אצלי על כף היד, שב תנוח אל תירא, ותעוף בחזרה" של פניה ברגשטיין³ הפך בצדק לשיר קנוני בגיל הרך. הילד זקוק לביטחון ואהבה כדי להעז ולגדול. הוא משחק עם ההורים בלבוא, מקבל חיבוק ובורח רחוק לעצמאותו, כדי לחזור אל החיבוק.

ילד בריא בונה מגדל. המבוגר עוזר. כשמגיעים לראש המגדל הורסים! כדי לבנות מחדש. שוב הזדמנות לדיבור, לשיר, למשחק הומוריסטי. המשכו של משחק זה עם הפעוט הוא בניין מגדל דמיוני והריסתו. מי שיתנסה בכך ייווכח בשמחת הצחוקים. צחוקים אלה הם ראשית תפיסה הומוריסטית של מצב בדיוני – ראשית הפשטה והסמלה.

בערך בגיל שלוש וחצי מתחילים ילדים למרוד בהוריהם. "היום אלך לבד לנך!" זו הכרזת מרד וצורך בעצמאות. זו ראשית "גיל המעשייה" על פי הגדרתה של שרלוטה ביהלר. זהו גיל של "משחקי כאילו", משחקי חברות.

ילדים מתחילים לשחק לא רק זה ליד זה, אלא זה עם זה. לחבורה זו יש חוקים, יש מידע על סדר מסוים, על מותר ואסור. רוב הילדים כבר מדברים שוטפת, יבשים בדרך כלל ושולטים על אברי גופם. הם מסוגלים להקשיב לסיפור קצר ומתחילים ללמוד לדחות סיפוקים מיידיים. ההומור הגס, הומור של מצבים ושפת גוף, טיפוסי לגיל זה.

הסיפור של צ'וקובסקי שעובדו מרים ילן-שטקליס⁴ ולאח גולדברג, כל אחת בשם אחר – "אבא מצחיקון" ו"כך ולא כך" טיפוסי להומור של גיל זה. הילד מודע לסדר הדברים, וכשאבא מבלבל אותם זה מצחיק. הילד השומע והמסתכל בציוור המבולגן מחכה לארגון הסדר מחדש בהנאה מרובה.

השיר "אבא'לה קטן, הלך לגן, הגן סגור, ואבא'לה גפרור" מקובל על הילדים כשהם כועסים על אבא. זהו שיר רחוב תוקפני.

שירי רחוב כאלה מופיעים בחבורות. שניים, שלושה או יותר ילדים שרים בתנועות גוף תוקפניות. השיר הוא ביטוי לכעס על אבא הגדול והחזק המכתיב כל הזמן דרישות ותנאים. זהו ביטוי של מרד החבורה.

נכדה בן הארבע של חברתי שאל אותה, "סבתא, מדוע אנשים גדולים חושבים שהם צריכים לומר לאנשים קטנים כל הזמן מה לעשות?" ובכן, "אנשים קטנים" בגיל זה, וכמובן גם בגילים הבאים, מתחילים לבקר את המבוגר ומרשים לעצמם ללגלג עליו.

הומור ותוקפנות הם חברים קרובים, בעיקר בגילים הצעירים. חשוב לזכור שבגיל צעיר הילדים עוד אינם יודעים לקרוא, והמבוגר הוא דגם החיקוי שלהם. לכן הם משחקים ב"משחקי כאילו" – אבא, אמא, רופא, גננת ועוד דמויות מרכזיות בחייהם.

מחנך ומחנכת יצירתיים יכולים להשתמש בגורם ההפתעה, במשחקים, וביצירות ספרותיות כדי להפוך תוקפנות להומור וכדי לעדן הומור תוקפני ולהפכו להומור יצירתי.

למשל, רעש בגן. בדרך כלל צפוף לילדים בחדר כשגשם בחוץ. אי נחת, במקום שהגננת תרים את קולה מעל לקולות הילדים, היא משתתקת כליל. היא מתחילה לשחק פנטומימה... מציגה סיפור בתנועות גוף. גורם ההפתעה יוצר שקט. נוצרת סקרנות. כשהילדים משתתקים יכולה הגננת להציע משחק חידות: "מי ינחש מהו הסיפור שסיפרתי?" ילדים, חבורה, מתקיפים ילד חלש. "אתה גוגו... גוגו שכזה... גוגו שכזה..." גננת בעלת תושייה אינה מטיפה מוסר. היא מצטרפת למשחק ומפנה את הזעם ל"גוגואים" אחרים. "גוגו שכזה" היא מצביעה על הבובה, "גוגו שכזה" על השולחן, "גוגו שכזה" על העמוד שבפינה... הילדים צוחקים ומשחקים ב"גוגואים"... התוקפנות הפכה למשחק הומוריסטי. ילדים מופתעים מצלילים בלתי מוכרים להם. במצבים קשים, גננת ומורה שורקת שיר שלא השמיעה, מחללת בחליל, מצלצלת בתוף מרים. כשהחבורה גועשת אי אפשר לשוחח ולהסביר. צריך ליצור אווירה נינוחה. רק אז אפשר לנסות לטפל בשורש הבעיה. בעולם כולו ואצלנו ישנם הרבה מאוד ספרים והרבה מאוד יצירות ספרותיות הקשורות להומור.

כמבן, כל זמן שהילדים לא קוראים, סוד ההומור שביצירה קשור **בדרך התיווך** בינה לבין הילדים. **מקס ומוריץ**⁵ – הסיפורים המפחידים על ילדים שובבים (רעים) שונים, זכורים לאנשים רבים כסיפורי צחוק, משום שההורים סיפרו אותם בדרך של צחוקים.

ילדים קוראים ב"גיל החביון", בדרך כלל תלמידי ג'ו', כבר נהנים מנונסנס, ממעשיות ג'וחה והרש'לה, שבעיניהם הם "חלשים מנצחים" והם מזדהים איתם. הם נהנים מסיפורים על חושמים וטיפשים למיניהם, כי הם נהנים מעליונותם כלפי הדמויות הספרותיות וקונים במשיכה ידע מטעויותיהם של הטועים. לעניין אלימות בגיל זה אפשר לקרוא מאמר^{6,7}. המבנה המאורגן של הסיפור העממי לסוגיו (מעשייה, אגדה, משל, חידה, בדיחה) מסייע לילדים בגילים אלה לקלוט את היצירה ולהטמיע אותה בזיכרונם. יש מקום לשיר כאן שיר תהילה לגדולי יוצרי ההומור בספרות –

הילדים שלנו. הם רבים ונפלאים. אך אני רוצה להזכיר קווי הומור ביצירות הקלסיות שלנו ולציין מעטים שעולמם גדוש הומור והם אינם מפורסמים כל כך בתוכנו.

תמר אדר, שיצרה סיפורי קישקשתא בספרות ובטלוויזיה עדיין ממשיכה לכתוב נונסנס ב-picture books. שניים מספריה האחרונים מעניינים במיוחד, **הענקטן יהושע**⁸ ו**מפלצת משבצת מוגהצת מוצצים**⁹ שניהם בהוצאת יסוד.

השם "הענקטן יהושע" הוא אוקסימורון והוא יסוד היסודות בהומור הנונסנסי. ההיפוכים המשעשעים המתרחשים בטירת המשפחה של הענקים מתאימים בדיוק להבנתם של גילאי גן ובית הספר העממי והציורים המלווים אותם מעצימים את הצחוקים. הספר השני, הוא בעצם ספר א"ב הכתוב באמצעות משפטים מוזרים, עיקרם משפטים "מְשַׁבְּרֵי לֶשׁוֹן" האהובים על ילדים בָּרוֹתם.

אותיות הא"ב נחרזות מצחיק ומהוות משחק צלילי קשה ומעניין לשיניים ולחיד.

גרדה כהן (חברת קיבוץ אילון) כותבת כל השנים "סיפורי מקום". ייחודה בהומור החם והחכם שלה. היא מלגלת על עצמה ועל דמויותיה הספרותיות בתמימות ובטוב לב, וכך יוצרת רובד על אנושי לכל היצורים (בעלי-חיים ואנשים) שהיא מספרת עליהם.

הומור זה בולט במובחן בספרה **ילדה מאוהבת**¹⁰. זהו סיפור עלייה של ילדה מתבגרת מבית חם בגרמניה (בתקופת הנאצים) וטלטוליה הקשים להתאקלמות בארץ. ההומור המרבד את הספר הזה הוא הומור עצמי נפלא וחכם, העוזר לילדה להתגבר על כל הקשיים ומסייע לקוראים להזדהות איתה.

כשהומור ביצירה הוא בכיוון של אירוניה, התובנה היא של ילדים בגילאי טרום התבגרות והתבגרות, או של מבוגרים.

גדולי יוצרי ספרות הילדים משתמשים בתבלין אירוני ליצירותיהם הכביכול ילדיות למהדרין. היצירות הרב-רובדיות של ח' נ' ביאליק, מרים

ילן-שטקליס ולאה גולדברג מוֹכְנֹת על פי הגילים ברבדים שונים. כנ"ל הזיאנר של "הסיפור המשלי" שרוב יצירותיו של אנדרסן כתובות בו, שזויס כותב בו, שיוצרים כמו סילברסטין משתמשים בו – כל אלה מוֹכְנֹת רק לאנשים היודעים לקרוא בין השורות ולא רק את השורות בעצמן.

דוגמאות: **זיזה להשניר**¹¹ של לאה גולדברג הוא כביכול סיפור ילדי ותמים על שכנים בבית שיתופי. רק כשעומדים על האירוניה שבו, נעשה הסיפור עשיר ומעניין. לשכנים שבסיפור (אלה הגרים במגדל ואלה הבאים אליו), לכולם צמודה ביקורת. בעיקר מלוגלג החזיר "המתגלגל ועולה ופוחח הדלת". היוצרת מלגלגת על "החזיר הלבן מימי בראשית" ביחסו לחתולה הכושית "מגונדרת, על צוואר יש לה סרט". היונה, זו שכביכול סוגרת את סיפורי השכנות בהפי אנד "יום יום יושבת בחדרה" (בבדידות מזהרת). הלקח הקומי-מריר שבספרון הכל כך נחמד הוא, שרק במרחק ובהסתגרות אפשר לשמור על יחסי שכנים הגונים. אכן הפי אנד מאלף.

בשיר של ל' גולדברג "הילד הרע"¹² כביכול, שיר דידקטי לקטנים, יש לבדוק מי הוא הילד הרע בשיר הזה. האומנם גדי? גדי עושה בראשית השיר כל מה שהבטיח כנראה קודם בבית, לפני שיצאו לבית הדודה. מי אינו מתגמל אותו? ההורים! הם אינם נותנים לו שום חיזוקים.

במשך שנים, כשהבאתי שיר זה בפני קהלים בגילים שונים, ביקשתי שיציעו משחק תפקידים המתרחש בביתו של גדי, לפני ההליכה לדודה. בכל קהל שהוא, בכל גיל שהוא, ההצעה העלתה בית נוקשה.

ההורים מזהירים את גדי "שתתנהג יפה, שתגייד תודה ש...". גדי מתמרד ואומר, "אני לא רוצה ללכת לבית הדודה, לא רוצה ללכת".

משחק מקדים זה שובר את הקונבנציה (הכביכול) גלויה בשיר. גדי לא ילד רע. גדי ילד מאוכזב. ההורים שלו שאינם יודעים לתת חיזוקים, הם הרעים.

גם סופו של השיר הסיפורי אומר דרשני. "ואולי כשקצת אגדל יעזוב אותי וחסל". אנחנו המבוגרים יודעים שלשמחתנו, "הילד הרע" לא עזב אותנו ולא עוזב אותנו, כל חיינו.

רק באמצעות מתווך היודע לקרוא מה שלא כתוב וכתוב, יכול להגיע היסוד האירוני שביצירות לתודעתם של הילדים.

אצל מ' ילן-שטקליס ב"האונייה"¹³ הילד משחק רב חובל "ופתאום באו רגליים, נכנסו אל תוך המים, ועל הרגליים – דוד!" מבחינה פיזית הילד על הרצפה ורואה קודם כל רגליים. אחר כך את ה"דוד". אבל אמירה זו מסמנת ביקורת. ה"דוד" אינו בעל עיניים ולב מבין, הוא רגליים הנכנסות והורסות את "משחק הכאילו" של הילד.

האם ביצירה מתוארת כמתחנפת ומשקרת. היא אומרת, "סליחה, גד ילד רע", והילד מסיים את דבריו "ואינני ילד רע". מובן שיש כאן אירוניה עוקצנית כלפי זוג המבוגרים שאינם מתייחסים בהבנה ובכבוד לילד המשחק.

כנ"ל ב"מעשה בחתול ושוטר"¹⁴ ישנן הרבה סיטואציות מצחיקות באי ההבנות הנוצרות בין הילדה, האם, החתול והשוטר. האירוניה של היוצרת מופנית לעניין ההליכה לאיבוד. מה פירוש ילדה שהלכה לאיבוד? איך אמא שלה שמרה עליה? הילדה לעצמה עסוקה בחתול... בחתלתול, היא כלל אינה משיבה לשוטר השואל אותה איפה אמא שלה. וכשאמא מוצאת את הילדה, באמצעות השוטר, היא אינה צועקת ומכה את ילדה, כפי שעושות רוב האמהות, "ההולכות לאיבוד לילדים שלהן". היוצרת מעדנת את הסוף "ואחר כך הלכנו הביתה, אני עם אמא שלי. והשוטר? הלך. והחתול? ברח. ודי. הלכנו הביתה".

השיר הסיפורי הזה העוסק במציאות יום-יומית של ילדים והורים, מציאות של חרדות הישרדות, כתוב בלגלוג מעודן ובאירוניה על המבוגרים שבו.

היסוד האירוני שביצירותיה של מרים ילן-שטקליס מוסיף להן רובד משמעותי מאוד לעומק ולרוחב. עניין זה לא נחקר עדיין ומזמין מחקר מקיף.

השיר הכל כך ידוע של ה"גינגיי" מחויב בקריאה רב-פנית ורב-רובדית. רק אז עולה בתוכו האמת הפנימית. כולנו יש לנו ג'ינג'ונים בתוכנו והשאלה איך לטפל ביסוד הנחיתות שיש לרובנו. כל היצירות שהזכרתי מחייבות מתווך. בלי מתווך מיומן נשארות היצירות במישור אחד וחיצוני.

ההומור של ח' נ' ביאליק מופלא. יש לזכור שהוא כתב את יצירותיו כשהעברית הייתה שפת קודש ובראשית דרכה. אבל **בשירים ופזמונות לילדים** הוא ידע לפנות לילדים, מבלי להתיילד, שלא כמו שלונסקי, שרצה מאוד להיות "קונדס וקנץ", אך נשאר דוד בוגר בכל יצירות הנונסנס שלו.

בהתרנגולים והשועל¹⁵ שיצא עכשיו מחדש באיורים של י' אבולעפיה, ביאליק השתמש במשל ימי ביניימי של רבי ברכיה הנקדן¹⁶, והצליח להפוך אותו לסיפור ילדים משעשע, מלא דיאלוגים מחורזים, רב-רמזים ואסוציאציות לשוניות. התרנגול ר' גרונס שמו, הוא מנהיג העדה. התרנגולת הפיסחת "גם היא חכמה ופיקחת", ו"השעלול בן חיל" כולם עונים על חדות הילדים בדיאלוגים ובעלילה של "החלש מנצח".

בדורי, כילדה, שיחקנו את הסיפור כמחזמר וידענו אותו בעל פה. סיפור זה יכול להכין את צעירי הילדים להבנת לשונו של ביאליק, לקראת עיסוק ביצירותיו בשנות לימודים מאוחרות וגם לזמן להם דרכים להומור לשוני עשיר ומגוון.

הסיפור של ביאליק, "שור אבוס וארוחת ירק"¹⁷ מתאים לחטיבה עליונה. זהו סיפור ביאליקאי מלא הומור, אירוניה, גרוטסקה ואבסורד. כולו חגיגת לשון מופלאה. אלא שבדורנו – רוב המתווכים יצטרכו להיעזר במילון כדי להתמודד עם יצירת מופת זו. לדאבוני!

עד כאן רמזתי מעט מן המעט לגבי היחסים שבין גילאים ו"הומור". ברור לי שצריך לעסוק ביצירותיו של אנדרסן כדי להבין שלא כתב לילדים, ושהכרחי לגשת לסיפורים שלו בניתוח מיוחד. אבל על אנדרסן אכתוב במקום אחר. גם לתחום של יצירות תלמידים בהומור, "קשקושירים" ניתן למצוא במאמרי¹⁸.

ברצוני לסיים מאמר זה בסדרת שאלות.
פיאזיה ושרלוטה ביהלר כתבו את מה שכתבו בראשית המאה העשרים.
הם לא חוו את דור המחשב והטלוויזיה. הם לא ראו איך ילדים ואנשים
"קוראים" בתמונות (נייחות ונייעות).
האם תורתם לגבי הגילאים תואמת גם בדורנו? מה עושות התמונות
לכולנו?

באיזו מידה הטלוויזיה והמחשב מסוגלים לפתח בנו הומור?
האם עודף המידע שבמחשב גם מרחיב אופקים?
האם הכלים הטכנולוגיים של המאה העשרים ואחת יגדלו ילדים
מאושרים יותר? מאוזנים יותר? עליזים יותר?
לכל השאלות האלה עוד אין תשובה.

איזה טיפוס אדם יצמח במאה שלפנינו? מה יקרה ליסוד היצירתי שבו?
האם הכלים הללו שבולעים את זמן ילדינו ותשומת לב כולנו יסייעו ליסוד
החברות שישנו באדם? האם העלייה אל הירח יכולה גם לעדן את חיי
האדם?

ההומור, שהוא מכשיר מרכזי בהבנת עצמנו, בביקורת עצמנו ובשמירת
הצניעות הפנימית שלנו, האם הוא יתפתח ויתעשר עם הטלוויזיה, המחשב
והאינטרנט או יגווע?
לעתיד פתרוני.

ביבליוגרפיה

- אדר, תמר. 1998. **הענקטן יהושע**. חולון: יסוד.
- אדר, תמר. 2005. **מפלצת משבצת מוגהצת מוצצים**. חולון: יסוד.
- ביאליק, חיים נחמן (1933). "התרנגולים והשועל". בתוך: **שירים ופזמונות לילדים**. תל-אביב, דביר.
- ביאליק, חיים נחמן. תש"ז. "שור אבוס וארוחת ירק" בתוך: **כל כתבי חיים נחמן ביאליק**.
- ביהלר, שרלוטה. 1925. **המעשייה**. לייפציג (בגרמנית).
- ברגשטין, פניה. חד"ש. "בוא אלי פרפר נחמד" בתוך: **נצא אל השדה**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- גולדברג, לאה. 1970. **זירה להשכיר**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- גולדברג, לאה. 1959. "הילד הרע". בתוך: **צריף קטן**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- ילן-שטקליס, מרים. (חש"ד). "אבא מצחיקון". בתוך: **שיד הגדי**, תל-אביב: דביר.
- ילן-שטקליס, מרים. (חש"ד). "האניה", בתוך: **בחלומי**, תל-אביב: דביר.
- ילן-שטקליס מרים. (חש"ד). "מעשה בחתול ובשוטר", בתוך: **יש לי סוז**. תל-אביב: דביר.
- כהן, גרדה. 1995. **ילדה מאוהבת**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- ברכיה בן נטרונאי, הנקדן. 1946. "משל תרנגול ותרנגולת", בתוך: **משלי שועלים**. תל-אביב: שוקן.
- פיאזיה, זיאן. (חש"ד). **התפיסה המוסרית של הילד**. הוועדה הבינקיבוצית לחינוך.
- בוש, וילהלם. 1983. **מקס ומוריץ**. תל-אביב: מודן.

רז, הרצליה. 2001. "אלימות מילולית והאמצעים לעדן אותה" בתוך:
מעגלי קריאה 27.

רז, הרצליה. 1995. "האם אפשר לחנך להומור?" בתוך: **ספרות ילדים ונוער** (אוקטובר). תל-אביב: שוקן.

רז, הרצליה. תש"ס. "קישקושירים ואלימות מילולית" בתוך: **עיניים בספרות ילדים, 10**. תל-אביב: מרכז לויין קיפניס, מכללת לוינסקי לחינוך.